

Geography of Manichaeism in the World; From Antiquity to the Middle Ages

Esmail Sepahvand ¹ | Sayed Ali Mohammad Mokhtari ²

1. Corresponding Author, PhD, in Iranian History after Islam and Lecturer in the History Department at Farhangian University of Lorestan, Iran. E-mail: esy.sepah@yahoo.com

2. Assistant Professor, Lorestan University of Education, Khorramabad, Iran. E-mail: sali.moktare@yahoo.com

---

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 21 November 2025

Received in revised form:

16December 2025

Accepted: 8 January 2025

Published online:26 March 2025

Keywords:

Manichaeism,

geography,

Iran,

Europe,

Asia.

ABSTRACT

Introduction

Manichaeism and its prophet Mani are one of the wonders of the ancient world, whose thought was universal and had its own special characteristics. The founder of Manichaeism arose in the land of Babylon from a family of Parthian origin. Then it covered Mesopotamia and the land of Iran, as well as in the east in India and Central Asia and even to China and in the west in Asia Minor and North Africa and Spain and Italy to France and Germany and in general the East and West of the world due to the persecutions of the kings of Iran and the emperors of Rome and the Arab caliphs. Today, geography plays a great role in examining different religions from ancient times to the present because this science shows us the extent of the movement of religions. Many of the great ancient religions, traces of which have been found in different lands to this day, are due to the knowledge of their geographical movement. Manichaeism was one of the great religions that first emerged from Mesopotamia, which was then under the control of the Iranian states (Parthian and Sasanian), and then, due to the travels of Mani and his disciples, it moved to the east and west of the world, and over time and through the missionaries of this religion, it involved the two great empires of that time, Iran and Rome. On the one hand, the flexibility of the Manichaean religion and the good morality of the Manichaeans had caused this religion to enter many lands, and on the other hand, the strictness of the governments where the Manichaeans had gone had also caused their migration to newer lands. Although these works, compositions, and writings have good indications about the global spread of this religion, none of them have systematically and regularly considered the geography of the Manichaean religion.

Cite this article: Sepahvand, E., & Mokhtari, S.A.M. (2025). The geographical territory of Manichaeism in the world; from antiquity to the Middle Ages . *Studies in Comparative Religion and Mysticism*, 10(1), 231-258.

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.51020.1262>

© The Author(s). Sepahvand, Esmail & Mokhtari, Sayed Ali Mohammad

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.51020.1262>

This research, whose materials were collected through a library method, seeks to answer the following question in a descriptive-analytical manner: What factors caused the territory of Manichaeism to encompass vast territories in the East and West of the world at that time? It seems that the travels of Mani and his followers, due to the propaganda or strictness of the powerful governments of the ancient world at that time, namely Sassanid Iran and Rome, caused the geographical expansion of this religion.

Research Methodology

This research, which is a historical research, was collected using a library method and uses a descriptive-analytical method to answer the question: What factors caused the territory of Manichaeism to cover vast territories in the East and West of the world at that time? It seems that the travels of Manichaeism and his followers, due to the propaganda or strictness of the powerful governments of the ancient world at that time, namely Sassanid Iran and Rome, caused the geographical spread of this religion. According to the documents and evidence obtained from sources related to Manichaeism, as well as the quality of Manichaeism and its adaptation to other religions, sects, and sects, this religion penetrated and penetrated the peoples of the ancient world with different religions and sects, which is clearly evident today with the discovery of reliable historical and religious documents.

Discussion

In the third century AD, Mani attempted to organize a world religion that could spread both to the East and the West (Clark, 1379: 28). It was due to the missionary journeys of Mani and his first disciples that Manichaeism spread (Sefavand, 1402: 71). The Manichaean religion, known as Manichaeism, was no exception to this, and Mani and his followers used some of the major religions of the time in a wide area from Mesopotamia to India, namely Zurvan, Mithra, Zoroaster, Buddha, Christ, and many sects that were in Mesopotamia, in the principles and foundations of their religion and cult, which has been proven today by examining some of the basic principles and traces of these religions, sects, and sects. This has led to this religion being referred to as an eclectic religion and having many similarities in some of its principles and branches with other religions, rituals, sects, and sects before it, and today's researchers and scholars, through their scientific studies, correctly find similarities in the Manichaean religion with rituals and cults before it (Khodadadian, 2007: 2/1660; Daraya, 2004: 63; Tedeem, 2014: 1; Zarrinkoob, 2009: 15; Permon, Bitá: 22; Mirzaei, 2010: 89). Manichaeism spread at a remarkable speed from East Turkestan to the northern countries of Africa, Spain, Gaul, and Italy, and until about the seventh century AD, it was one of the great enemies of Zoroastrianism and Christianity, and after the emergence of Islam, it was one of the opponents of this religion, which gradually disappeared (Safa, 1977: 44; Nozari, 2003: 245). In fact, the universality of this religion made Shapur I, its founder, love it and allow it to roam freely (Daryai, 2004: 66). In fact, the Manichaean religion spread its influence throughout the world without war or bloodshed and had fanatical supporters and believers, so much so that in the fourth century AD, when Emperor Constantine made Christianity the official and compulsory religion, the Manichaeans enjoyed extraordinary influence in the Roman realm, namely Western Asia and North Africa, and were considered the only rival of Christianity (Ghaffari, 2004: 129; Akbari, 2009: 5). The hatred of major religions such as Zoroastrianism, Christianity, and Islam was one of the reasons for the global expansion of the Manichaean religion, as Zoroastrians, Christians, and Muslims considered him a great heretic, and he became the target of hateful hatred for centuries (Elyadeh, 2004: 114). But the religion in question did not disappear with the execution of its prophet, but rather spread throughout the world for many years. Yes, the Manichaeans, with their own prophet and spiritual leader, first in Babylon and later in Samarkand, with the same pessimistic aspect on which the basis of their law and religion was based, lasted for centuries and made literary, industrial and technical advances and developments in every respect. Even after the emergence of Islam, Manichaeism did not lose its importance and spread in Central Asia to the regions of Tibet (Sykes, 1380: 1/552). In general, Manichaeism was one of the important religions that had an impact on human life in a wide area in Asia, Africa and Europe, and its influence has been seen to a great extent since the emergence of its prophet, Manichaeism.

Conclusion

The Manichaean religion, which was an Iranian religion, emerged in Mesopotamia during the Sassanid period, which was under the influence of the Parthian state, and spread to the mainland of Iran. From the very beginning, with the travels that Mani and his missionaries made to different parts of the world of that time, they had a global and universal claim, and to a large extent they were successful in this. Manichaeism, like other ancient religions, but more universal, with its own characteristics, including flexibility and interdependence, crossed borders with its expansion and traveled from the east to the west of the world of that time. However, after a while, governments in the east and the west, especially in the two empires of that time, namely Iran and Rome, rose up to prevent this religion. Because in Iran, Zoroastrians were against this Manichaean religion, and in Rome, Christians rose up to confront it, and with the advent of Islam, the Manichaeans were persecuted and killed. In fact, the persecutions of the Iranian and Roman governments and the strictures imposed on the Manichaeans caused the Manichaean religion to move in the East and West of the world at that time, and it spread to Spain and France in Europe and to China in Asia, and today it is evident among the inscriptions and works of historians of these lands, as well as the influence of this religion in the sects of these lands. The movement of the Manichaeans to the far corners of the world shows the capacity and ability of this Iranian religion, which had a vast movement throughout the history of the world in its era.

جغرافیای آیین مانویت در جهان؛ از باستان تا قرون وسطی

اسماعیل سپهوند^۱ | سید علی محمد مختاری^۲

۱. نویسنده مسئول، دکترای تاریخ ایران بعد از اسلام، مدرس دانشگاه فرهنگیان لرستان، خرم‌آباد، ایران. رایانامه: esy.sepah@yahoo.com

۲. استادیار، دانشگاه فرهنگیان لرستان، خرم‌آباد، ایران. رایانامه: sali.moktare@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۸/۳۰</p> <p>تاریخ ویرایش: ۱۴۰۴/۹/۲۵</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۸</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۱/۶</p> <p>واژه‌های کلیدی:</p> <p>آیین مانویت، جغرافیا، مانی، ایران، اروپا، آفریقا، آسیا.</p>	<p>با ظهور و انتشار یک دین و آیین توسط یک پیامبر و بعد از آن حرکت مبلغان و پیروان آن دین به چهار طرف محل نخست خود، جغرافیای آن گسترش پیدا می‌کند و قلمرو مشخص شده‌ای را در بر می‌گیرد و در طول زمان پیروان آن دین آثاری در سرزمین‌های مختلف بر جای می‌گذارند. از جمله ادیان دارای جغرافیای وسیعی، آیین مانی پیامبر ایران باستان بود. این آیین و پیامبرش یکی از شگفتی‌های جهان باستان است که تفکر او جهان شمول و دارای ویژگی‌های خاص مربوط به خود بود. مؤسس آیین مانویت در سرزمین بابل از خانواده‌ای دارای نژاد پارت برخاست. سپس بین النهرین و سرزمین ایران و همچنین در شرق در هند و آسیای مرکزی و حتی تا چین و در غرب در آسیای صغیر و شمال آفریقا و اسپانیا و ایتالیا تا فرانسه و آلمان و به طور کلی شرق و غرب جهان را به خاطر آزار و اذیت‌های پادشاهان ایران و امپراتوران روم و خلفای عرب در بر گرفت. هدف این تحقیق که به شیوه توصیفی-تحلیلی نگاشته شده، نشان دادن پهنه جغرافیایی نفوذ و گسترش آیین مانویت در جهان قدیم و اهمیت و ضرورت آن آشکار ساختن قدرت حرکت یک دین ایرانی در غرب و شرق دنیای باستان است.</p>

استناد: سپهوند، اسماعیل؛ و مختاری، سید علی محمد (۱۴۰۵). قلمرو جغرافیای مانویت در جهان؛ از باستان تا قرون وسطی. *مطالعات ادیان و عرفان تطبیقی*، ۱۰ (۱)، ۲۵۸-۲۳۱.

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.51020.1262>

تطبیقی، ۱۰ (۱)، ۲۵۸-۲۳۱.

© نویسندگان: سپهوند، اسماعیل؛ و مختاری، سید علی محمد

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

امروزه برای بررسی ادیان مختلف از عصر باستان تاکنون، جغرافیا نقش زیادی دارد زیرا این علم وسعت حرکت ادیان را به ما نشان می‌دهد. بسیاری از ادیان بزرگ باستانی که تا امروزه آثاری از آنها در سرزمین‌های مختلف پیدا شده است به‌خاطر وجود اطلاع از حرکت جغرافیایی آنهاست. آیین مانویت یکی از دین‌های بزرگ بود که ابتدا از بین‌النهرین که آن زمان در قلمرو دولت‌های ایرانی (اشکانیان و ساسانیان) بود ظهور کرده و سپس به‌خاطر سفرهای مانی و حواریون او به‌سمت شرق و غرب جهان به حرکت درآمد و دو امپراتوری بزرگ آن زمان یعنی ایران و روم را با گذشت زمان و به‌واسطه مبلغان این دین درگیر خود نمود. از یک طرف انعطاف دین مانی و همچنین اخلاق خوب مانویان باعث شده بود که این آیین در بسیاری از سرزمین‌ها ورود نماید و از طرفی دیگر سخت‌گیری حکومت‌هایی که مانویان به آنجا رفته بودند نیز باعث می‌شد که مهاجرت آنها به سرزمین‌های جدیدتری صورت گیرد. تاکنون درباره مانویت آثار زیادی به‌صورت کتاب و مقاله اشاره‌های فراوانی داشته‌اند که از جمله آنها "ایران قدیم تألیف حسن پیرنیا" (۱۳۰۹)، "ایران در زمان ساسانیان" نوشته آرتور کریستن‌سن (۱۳۴۵)، سرچشمه تصوف در ایران" سعید نفیسی (۱۳۴۶)، تاریخ ادیان تألیف علی‌اصغر حکمت (۱۳۷۱)، "اصل‌ونسب دین‌های ایرانیان باستان" تألیف عبدالعظیم رضایی (۱۳۷۲)، "آیین گنوسی و مانوی" اثر میرچا الیاده (۱۳۷۳)، "فرشته‌ی روشنی؛ مانی و آموزه‌های او" نوشته مهشید میرفخرایی (۱۳۸۳)، ادیان آسیایی، مهرداد بهار (۱۳۸۴)، "تاریخ ایران باستان" جلد دوم اثر اردشیر خدادادیان (۱۳۸۶) و همچنین مقاله‌هایی مثل «آیین بوگومیل؛ بازمانده کیش مانی در بالکان»، نوشته دیان بوکدانویچ (۱۳۴۵)، «آیین مانی در میان اویغورها»، اثر عبدالقادر آهنگری و حسین نامق ارغون (۱۳۵۱)، «اخبار تاریخی در آثار مانوی؛ مانی و بهرام» تألیف بهمن سرکاراتی (۱۳۵۴)، «عیسی مسیح در نوشته‌های مانوی»، اثر ایرج وامقی (۱۳۷۳)، «نقش جاده ابریشم در انتقال مانویت به شرق» تألیف حسن رضایی باغبیدی (۱۳۷۶)، «عقاید گنوسی در مانویت» نوشته محمد شکری فومشی (۱۳۸۲)، «مانی و سیر گسترش مانویت» اثر امیر اکبری (۱۳۸۶)، «آیین مانی» نوشته عصمت اسلامی (۱۳۸۸)، «جستاری انتقادی در سرچشمه دین مانی» اثر علی تدین (۱۳۹۳)، «جهان پادشاهی و دین جهانی؛ الگوی تعامل شاپور یکم و مانی»، نوشته وحید اسدی و میرزا محمد حسنی (۱۳۹۹)، «هنر و تشریفات مذهبی مانوی» تألیف متیو کانپا (۱۳۹۹)، «تحلیل استعاره صلح

و نوع‌دوستی در نظریه دولت آیینی مانی» نوشته هادی صادقی اول و حسین محسنی (۱۴۰۱)، «بررسی تأثیر ادیان و مذاهب و فرق پیش از مانی بر مانویت»، نوشته اسماعیل سپهوند (۱۴۰۲)، «مطالعه تطبیقی و پوشش نگاره‌های مانوی بر نقاشی صدر اسلام» نوشته الهه پنجه‌باشی و زینب محمدجانی دیوکلایی، (۱۴۰۲)، «زمینه‌های تأثیرپذیری مانی از هندوستان و شواهد آن در شاپورگان»، اثر محسن میرزایی (۱۴۰۳) و ... با اینکه این آثار و تألیفات و نوشته‌ها اشارات خوبی در خصوص گسترش جهانی این آیین دارند اما هیچ کدام از آنها به‌صورت منظم و مرتب جغرافیای دین مانی را مورد توجه قرار نداده‌اند. این تحقیق که مطالب آن به روش کتابخانه‌ای گردآوری شده است به شیوه توصیفی-تحلیلی در پی پاسخ دادن به این سؤال است که: چه عواملی باعث شد که قلمرو مانویت در شرق و غرب جهان آن روز سرزمین‌های وسیعی را در برگیرد؟ به نظر می‌رسد سفرهای مانی و همچنین پیروان او به‌خاطر تبلیغ یا سخت‌گیری حکومت‌های قدرتمند آن روز دنیای باستان یعنی ایران ساسانی و روم بود موجب کسرتدگی جغرافیایی این دین شد. طبق اسناد و شواهد به‌دست آمده از منابع مربوط به آیین مانوی و همچنین کیفیت دین مانی و تطبیق آن با ادیان و مذاهب و فرق دیگر باعث شد که این آیین در بین اقوام جهان باستان با دین‌ها و آیین‌های مختلف نفوذ کرده و در آنها رسوخ نماید که امروزه با کشف اسناد معتبر تاریخی و دینی این امر کاملاً مشهود است.

مانی و عقاید او

مانی از نجبای ایرانی بود. بنابر نقل قول‌ها مادرش [مریم] از خاندان شاهان اشکانی بود که هنگام تولد مانی سلطنت ایران را داشتند و فاتک (پاتک)، پدر مانی، نیز از همین دودمان بود. این فاتک از مردم همدان بود، به بابل مهاجرت کرد، در قریه‌ای در مرکز ولایت میشان مسکن گزید و با طایفه مغتسله^۱ (قایل به غسل تعمید) که یکی از فرق گنوستیک (یکی از فرقه‌های مسیحی شریعت‌گرا) است وصلت نمود. در آنجا مانی در سال ۲۱۵ یا ۲۱۶ ق.م در قریه "مردینو" متولد شد. مانی به مذهب پدر خود بود تا آنکه بزرگ شد و به کیش‌های رایج این بابل، یعنی زردشتی و عیسوی و طریقه‌های عرفانی آشنایی پیدا کرد و مذهب پدری را رها نمود. وی در طفولیت به آیین مغتسله تربیت یافت

۱. این گروه قائل به شستن هرچیزی هستن و خوراکی‌های خود را می‌شویند، و رییس خود را حسیس دانند و اوست که پایه‌گذار این ملت بوده و عقیده داشت که این دو عالم مرکب از زیننه و مادینه است، این گروه با مانویان در بودن دو اصل موافقت دارند و پس از این از آنها جدا می‌شوند (ابن‌ندیم، ۱۳۴۶، ص. ۶۰۶).

اما بعد چون از ادیان زمان خود مانند دین زردشتی و عیسوی و مذاهب گنوستیک‌ها به‌ویژه مسلک ابن‌دیسان و مرقیون آگاه شد، کیش مغتسله را انکار کرد. در ۱۳ سالگی در سال دوم از سلطنت اردشیر ساسانی (۲۴۱-۲۲۴م) به او وحی رسید. مانی چند بار مکاشفاتی یافت و ملکی به‌نام صاحب و قرین، اسرار عالم و حقایق الهی را به او عرضه کرد. سپس به اقصی‌نقاط ایران، آسیای صغیر، بین‌النهرین و سرزمین‌های دیگر مانند مکران و هند و توران و ترکستان و چین سفر نمود و با اندیشه‌های بودایی و برهمایی و باورهای دینی مردم سرزمین آسیای میانه آشنا شد. وی هم‌زمان با سلطنت شاپور اول ساسانی برای تبلیغ و گسترش آیین خویش به ایران آمده و به دربار شاپور راه یافت و در طی آن به دعوت خویش ادامه داد و خود را فارقلیط (پیامبر آخرالزمان)، که حضرت مسیح (ع) ظهور او را بشارت داده بود معرفی کرد (بیرونی، ۱۳۸۹، ص. ۳۰۹؛ کریستن‌سن، ۱۳۴۵، ص. ۲۰۷-۲۰۶؛ صدیقی، ۱۳۷۲، ص. ۲۱؛ خدادادیان، ۱۳۸۳: ۱۶۵۹/۲؛ طوسی، ۱۳۴۵، ص. ۲۰۵ و ۴۴۳؛ هوار، ۱۳۸۴، ص. ۲۰۳؛ هفت کشور و سفرهای ابن‌تراب، ۱۳۸۶، ص. ۳۰۰). در واقع در اوایل عصر ساسانی فرصتی برای پیدایش و توسعه ادیان التقاطی پیدا شد که مانویت نیز از جمله آنها بود (اسلامی، ۱۳۸۸، ص. ۷۱). با اینکه شاپور اول ساسانی عقاید مانی را پذیرفت و پسرش هرمزد اول نیز چنین کرد (سرکاراتی، ۱۳۵۴، ص. ۵۰۳-۵۰۱). مانی در عصر شاپور زنده ماند اما برخی منابع کشته شدن مانی را به روزگار هرمزد می‌دانند اما مانی در عصر هرمزد اول ناپدید شد و در زمان بهرام اول باز پیدا گشت و این پادشاه را به آیین خویش خواند اما در این زمان با قدرت کرتیر که هیربدان هیربد بود، به توطئه او بود که مانی دستگیر و به همراه ۱۲ نفر از پیروانش کشته شد و توطئه‌گران پوست مانی را کنده و پر از گاه کردند و از دروازه جندی شاپور درآویختند و این دروازه تا قرن سوم هجری دروازه مانی نامیده می‌شد. شاهنشاهی ساسانی به پیروان مانی هم رحم نکرد و بسیاری از آنها را به قتل رسانید (دینوری، ۱۳۸۳، ص. ۷۴-۷۳؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۰: ۶۵/۱؛ قطبی اهری نجم، ۱۳۸۹، ص. ۸۲؛ گیرشمن، ۱۳۸۴، ص. ۳۵۲؛ میرباقری‌فرد و دیگران، ۱۳۸۰، ص. ۵۵؛ شگری فومشی، ۱۳۸۲، ص. ۳۷). آیین مانی که یک دین میانه از بین ادیان به جز یهود بود، همچنین دینی جهان‌گیر شمرده می‌شد متشکل از دو دنیای نور و ظلمت بود از زبان خود مانی مؤسس این دین چنین چنین معرفی گردید: «من [مانی] برگزیده‌ام در پنج چیز بهتر از سایر دین‌های قدیمی است. نخست آنکه مذاهب قدیمی خود را به یک کشور و یک زبان محدود می‌کردند. اما مذهب من در تمام کشورها و

به همه زبان‌ها و تا دورترین کشورها آموخته می‌شود. دوم آنکه: تا هنگامی که پیشوایان دین‌های پیشین زنده بودند همه چیز به سامان بود، اما وقتی که پیشوایان مردند دینشان آشفته شد و مردمان در گفتار و کردار سست شدند ... [اما دین من در نتیجه وجود کتاب‌های] زنده، آموزگاران، اسقفان، برگزیدگان، نیوشندگان و از طریق خرد و کار تا پایان [جهان] باقی خواهد ماند؛ سوم آنکه: روان‌های پیشین که کارشان را در دین خود تکمیل نکرده و به پایان نرسانده‌اند، به دین من می‌آیند. و در آیین من شرایط برای آنها به گونه‌ای رقم می‌خورد که دری به سوی رستگاری برای آنان گشوده شود؛ چهارم آنکه: دو اصلی که بر من وحی شده است و نوشته‌های زنده و پر شور من، خرد و دانش من بسیار بهتر از دین‌های پیشین است؛ پنجم آن که: تمام نوشته‌ها، خرد و داستان‌های دین‌های پیشین به دین من افزوده شده‌اند» (شاکد، ۱۳۷۷، ص. ۲۵۵؛ ابن‌ندیم، ۱۳۴۶، ص. ۵۸۴؛ حکمت، ۱۳۷۱، ص. ۱۷۰-۱۶۹؛ کریستن‌سن، ۱۳۴۵، ص. ۲۱۵؛ شهرستانی، ۱۳۶۵، ص. ۲۴۴؛ حسنی‌رازی، ۱۳۸۳، ص. ۱۹؛ بیرونی، ۱۳۸۹، ص. ۳۳). انصاری دمشقی به‌طور کلی در این خصوص چنین اشاره می‌کند که مانویان به روشنایی و تاریکی و نیکی و بدی معتقدند (انصاری دمشقی، ۱۳۸۲، ص. ۲۷). مانی درباره نخستین کشمکش نور و تاریکی چنین می‌گفت که دیو یا اهریمن که سلطان مملکت ظلم بوده به کشور نور تاخته و بر آن غلبه یافت و آدم نخستین را در تحت اطاعت خود در آورد. پس خدای نور با او به جنگ برخاست و پس از کشمکش بسیار دیو شکست یافت و عمال ظلمت و لشکریان اهرمن که مقدار زیادی از ماده ی لطیفه نور را بلع کرده بودند محکوم شدند که آنچه خورده‌اند پس دهند، چون عنصر روشنایی از بدن دیوها به صورت قطرات بیرون آمد، از آنها آفتاب و ماه و ستارگان به ظهور رسید، ولی از جسم مرکب او _نور و ظلمت توأمًا_ زمین آفریده شد، از آنجاست که کره عرض آمیخته از دو ماده خیر و شر است و اولاد ارض، یعنی انسان و حیوان و نبات، همچنان مخلوطی از آن هر دو می‌باشد. چون آدم ابوالبشر زاییده شد ماده ظلمت (شیطان) در وجود او نفوذ داشت و حوا که مظهر شهوت پرستی و کامرانی است و ماده نور در وجودش کمتر است از او زاییده شد. از مزاجت آن دو فرزندی به ظهور رسید که ماده لطیف نورانی در وجود او غلبه یافت و آن شیث بود پس از او اولاد دیگر چون هابیل و قابیل زاییده شدند. پس خدای نور برای هدایت و نجات بنی‌آدم از شر اهریمن و راهبری آنها به کشور نور در ازمنه مختلف، انبیا و رسل فراوان فرستاده که همه عنصر وجودشان نورانی صرف است. و آنها عبارت بودند از: نوح، ابراهیم، زردشت،

بودا، عیسی (مانی از موسی نام نمی‌برد؛ چون اعتقادی به او نداشته است) پس آخرین همه ایشان خود او یعنی مانی است که بزرگ‌ترین فرستاده خدای نور است و برای نجات ابناء بشر آمده است. این جماعت انبیا انسان را به ترک جسم و فناء جسد که بقایای آثار عنصر ظلمت‌اند دعوت کرده و پرتو روح لطیف وجود او را از تاریکی ماده خلاصی می‌بخشند (حکمت، ۱۳۷۱، ص. ۱۷۰-۱۶۹). در واقع مانی اعلام کرده بود کسی که می‌خواهد به این دین ورود کند، باید نفس خود را می‌آزمود اگر قادر به فرو نشاندن شهوات و حرص می‌باشد و می‌تواند از خوردن گوشت و شهوات و نکاح با زنان پرهیز کند و از درخت و گیاه دست بردارد، به این آیین درآید (رضایی، ۱۳۸۰، ص. ۲۱۶).

مانویت؛ آیینی جهانی

در حقیقت مانی می‌خواست دین خویش را در جهان آن روز ترویج و گسترش دهد و بعد از او این خواسته یعنی نشر آیین او از چین تا روم را درنوردید و از این جهت متعمداً آراء خود را با عقاید ملل متنوع وفق داده و اصطلاحات آن را به کار برده است (کریستن‌سن، ۱۳۴۵، ص. ۲۱۵؛ کانپا، ۱۳۹۹، ص. ۵۲). مانی در قرن سوم میلادی به تنظیم دینی جهانی همت گماشت که هم بتواند به‌سوی شرق و هم به‌سوی غرب گسترش یابد (کلارک، ۱۳۷۹، ص. ۲۸). بر اثر سفرهای تبلیغی مانی و اولین شاگردانش است که مانویت گسترش یافت (سپهوند، ۱۴۰۲، ص. ۷۱). دین مانی که با عنوان مانویت آن را می‌شناسند نیز از این امر مستثنی نبود و مانی و پیروانش از ادیان بزرگ آن زمان در پهنه‌ی وسیعی از بین‌النهرین تا هندوستان یعنی زروان، میترا، زردشت، بودا، مسیح و فرقه‌های زیادی که در بین‌النهرین بودند برخی از ارکان و عناصر آنها را در اصول و اساس دین و آیین خود به کار بستند که امروزه با بررسی مواردی از اصول اساسی و رگه‌هایی از این ادیان و مذاهب و فرق این امر اثبات شده است. همین باعث شده است که از این دین با عنوان یک دین التقاطی یاد نمایند و شباهت‌های فراوانی را در برخی اصول و فروع آن با دیگر ادیان، آیین‌ها و مذاهب و فرق پیش از خود داشته باشد و محققان و پژوهشگران امروزه با بررسی‌های علمی خویش به درستی شباهت‌هایی در دین مانی با آیین‌ها و کیش‌های قبل از آن بیابند (خدادادیان، ۱۳۸۶: ۱۶۶۰/۲؛ دریایی، ۱۳۸۳، ص. ۶۳؛ تدین، ۱۳۹۳: ۱؛ زرینکوب، ۱۳۸۸، ص. ۱۵؛ پرمون، بی‌تا، ص. ۲۲؛ میرزایی، ۱۳۴۷، ص. ۸۹). آیین مانی به سرعتی عجیب از ترکستان شرقی تا ممالک شمالی آفریقا و اسپانیا و سرزمین گُل و

ایتالیا انتشار یافت و تا حدود قرن هفتم میلادی از دشمنان بزرگ آیین زرتشتی و مسیحی بود و بعد از ظهور اسلام از معارضان این دین بود که به تدریج از میان رفت (صفا، ۱۳۵۶، ص. ۴۴؛ نوذری، ۱۳۸۲، ص. ۲۴۵). در واقع جهان شمولی این دین باعث شد تا شاپور اول ساسانی مؤسس آن را دوست بدارد و به او اجازه دهد آزادانه بگردد (دریایی، ۱۳۸۳، ص. ۶۶). در حقیقت دین مانی بدون جنگ و خونریزی در سراسر جهان آن روزی نفوذ خود را گسترش داده و طرفداران و مؤمنان متعددی داشته است به طوری که در قرن چهارم میلادی وقتی امپراتور کنستانتین دین عیسویت را دین رسمی و اجباری قرار داد، مانویان در قلمرو روم یعنی آسیای غربی و شمال آفریقا از نفوذ فوق العاده‌ای برخوردار بودند و تنها رقیب عیسویت به شمار می‌آمدند (غفاری، ۱۳۸۳، ص. ۱۲۹؛ اکبری، ۱۳۸۸، ص. ۵). نفرت ادیان بزرگ مانند زردشت، مسیحیت و اسلام از دلایل وسعت جهانی آیین مانی بود چنانچه زردشتیان، مسیحیان و مسلمانان او را بدعت‌گذاری شگرف برشمردند و او قرن‌ها آماج تنفیری کینه‌توزانه قرار گرفت (الیاده، ۱۳۷۳، ص. ۱۱۴). اما دین مزبور با اعدام پیغمبر خویش از بین نرفته بلکه سال‌های متمادی در عالم منتشر بوده است. آری مانوی‌ها با پیامبر و رئیس روحانی خاص به خودشان ابتدا در بابل و بعدها در سمرقند با همان جنبه بدبینی که اساس شریعت و آیینشان بر آن مبتنی بود قرن‌ها دوام نموده و ترقیات و پیشرفت‌های ادبی و صنعتی و فنی از هر حیث داشته‌اند. چنانچه حتی پس از ظهور اسلام آیین مانی اهمیت خود را از دست نداده در آسیای مرکزی تا نواحی تبت انتشار داشته است (سایکس، ۱۳۸۰: ۵۵۲/۱). به طور کلی مانویت یکی از آیین‌های مهم و تأثیرگذار بر زندگی بشر در پهنه وسیعی در آسیا، آفریقا و اروپا بود که از زمان ظهور پیامبر آن یعنی مانی تاکنون هنوز تأثیر آن به مراتب دیده می‌شود. مانی با این ادعا که خاتمیت پیامبران را دارد به جز آیین یهود و آن هم به دلیل دنیاپرستی‌اش که با زهد و رهبانیت آیین مانویت سرسازش نداشت؛ دین خود را کامل‌ترین دین می‌دانست و از ادیان، مذاهب و فرق آیین‌های ایران باستان یعنی زروان، زردشت، بودایی، هندی، مسیحیت و ... که در جهان آن روز در ایران و بین‌النهرین و شامات و چین و هند مسلط بودند تأثیر و تأثراتی گرفته و از برخی اصول و از بعضی فروع آنها را گرفته و در دین خود ادغام کرد (سپهوند، ۱۴۰۲، ص. ۷۱). البته نکته جالب آن که این آیین با ترکیب اعتقادات مختلف مثل مسیحیت در روم، بودایی در شرق ایران و ... توانست در مناطق گسترش یابد زیرا در واقع این آیین با جمع عقاید متضاد گوناگون و رفع اختلاف ادیان، دین میانه‌گری به نظر می‌رسید زیرا آنها در

پی ایجاد صلح میان بشریت بودند(اشپولر، ۱۳۷۹: ۳۷۷/۱؛ صادقی و محسنی، ۱۴۰۱، ص. ۱۵۴). همچنین بعد از مرگ مانی پیروانش به دلیل فشارهای دینی_مذهبی و سیاسی به برخی مناطق مختلف از جمله آسیای میانه، چین و حتی اروپا رفتند. ضعف بهرام اول و دوم ساسانی در دفاع از مانی و مانویت، مخالفت ادیان رسمی در امپراتوری‌های ایران و روم زیرا در این دو قلمرو، ادیان رسمی دیگر به‌ویژه دین‌های زرتشتی و مسیحی به‌شدت با این آیین مخالف بودند. ارتباط مانی با پادشاهان شرق قلمرو ساسانی نیز از جمله گسترش این دین به مناطق شرقی ایران بود البته بی‌توجهی به زندگی روزمره و مسافرت نیز عامل مهمی بود(میرباقری‌فرد و دیگران، ۱۳۸۰: ۵۷/۱؛ میرفخرایی، ۱۳۸۸، مقدمه: ۷؛ عبدالحسین و روزبه زرین‌کوب، ۱۳۸۵، ص. ۲۸-۲۷؛ زرینکوب، ۱۳۸۸، ص. ۱۵). به‌نوشته ابوریحان از اخلاق‌های آنها "کناره‌گیری از دنیا و زهد" و "پیوسته در طوف جهان گردیدن" بود(بیرونی، ۱۳۸۹، ص. ۳۰۸). در گسترش سریع آیین مانویت ذکر نکته‌ای از زبان ابوریحان بیرونی بی‌مناسبت نیست، وی اشاره دارد که بهرام اول ساسانی مانی را خواسته و در حضور او چنین گفت که این مرد برای دعوت به ویرانی جهان آمده پس ما باید پیش از آنکه به مراد خویش رسد و جهان را خراب کند او را از میان برداریم(بیرونی، ۱۳۸۹، ص. ۳۱۰). این نکته نشان دهنده آن است که مانی توانسته بود در مدت دعوت خویش پیروان زیادی به‌دست آورد که مهم‌ترین آنها اوج اقتدار دولت ساسانی در عهد شاپور اول و توجه او به مانی است و دیگر داشتن جنبه التقاطی؛ درواقع این آیین با جمع عقاید متضاد گوناگون و رفع اختلاف ادیان، دین میانه‌گری به‌نظر می‌رسید(اشپولر، ۱۳۷۹: ۳۷۷/۱؛ میرفخرایی، ۱۳۸۷، مقدمه: ۷). درواقع آیین مانی به‌سبب داشتن جنبه التقاطی خود، بهتر از هر آیین دیگری می‌توانست مورد قبول مردمان و نژادهای مختلف قرار بگیرد(عبدالحسین و روزبه زرین‌کوب، ۱۳۸۵، ص. ۲۵). چنانچه وی تناسخ را از بودا، ثنویت را از زرتشت و ظهور منجی را از عیسی (ع) گرفت(میرباقری‌فرد و دیگران، ۱۳۸۰، ص. ۵۵). مهم‌تر از همه اخلاق خوش مانویان و رفتار و کردار پسندیده آنها؛ آیین مانی آیینی با ارکان قوی، جهان‌بینی وسیع و ریشه‌دار، افکار بشر دوستانه و سراسر پرهیز از نفس‌آماره(بیانی، ۱۳۷۹، ص. ۴۵). در زیر به این امر یعنی گسترش جهانی این آیین اشاراتی می‌نماییم.

ایران: در زمان شاپور یکم دومین پادشاه ساسانیان بود که مانی ظهور کرده و عقاید آیین خویش را آشکار ساخته و بر این شاه عرضه داشت (دینوری، ۱۳۸۳، ص. ۷۳؛ قطبی اهری نجم، ۱۳۸۹، ص. ۸۲). شاپور اول که روح پذیرنده‌ای نسبت به عقاید مانی داشت و با فتوحات خود سودای یک پادشاه جهانی را داشت، به او اجازه داد آزادانه به هر جای قلمرو شاهنشاهی ساسانی برود به تبلیغ دین خود پردازد آن زمان به بعد، مانی در سراسر امپراتوری ایران موعظه کرد (دریایی، ۱۳۸۳، ص. ۶۳؛ اسدی و حسنی، ۱۳۹۹، ص. ۱). حوادث اندوه‌بار دیگر نیز گروه‌های مانوی سرزمین شاهنشاهی ایران را از خراسان تا تیسفون واقع میان دورودان (بین‌النهرین) که تخت‌گاه بزرگان مانوی بود، تحت تأثیر قرار داد به هر حال آیین مانوی کاملاً در ایران عصر ساسانی ریشه‌کن نشد و بعدها در فرقه مزدکی نیز متبلور گشت و حتی بعد از سقوط ساسانیان تا چندین سده برجای ماند. چنانچه قلمروهای ساسانی تبار، با وجود نفاق‌افکنی داخلی و درگیری نظامی تا دوران خلافت بنی‌امیه هنوز به آیین مانی گرایش داشتند (خلیلی، ۱۳۶۴: ۴۳/۱۱؛ غفاری فرد، ۱۳۸۳، ص. ۱۴۱-۱۴۰؛ بارتولد، ۱۳۸۶، ص. ۳۱). آیین مانی اگر چه مذهبی ترکیبی بود ولی از آنجا که مؤسس آن ایرانی بود در خارج از قلمرو ایران به‌عنوان دینی ایرانی در اطراف و اکناف عالم منتشر شد (پیرنیا و اقبال، ۱۳۸۴، ص. ۲۶۸). دلیل انتشار این دین در ایران ایرانی بودن مؤسس آن و نیز حمایت شاپور اول ساسانی بود و از طرفی این دین تا حدود زیادی از زردستی‌گری الهام گرفته بود. مانی در یزدان‌شناسی خود بسیار وام‌دار دین زردشت است (بارتولد، ۱۳۸۶، ص. ۲۲؛ احمدی، ۱۳۸۵، ص. ۸۷).

بابل (عراق / بین‌النهرین): بعد از سقوط ساسانیان و برای زمانی دراز استیلای اعراب اوضاع و احوال بهتری برای مانویان پیش آورد زیرا سردمداران کشور آنها را به‌حال خود گذاشتند و گویا حتی توجهی به آنها نمی‌کردند و حتی در دوره اموی نیز از طرف حکومت اعراب آزاری ندیدند بعد از برافتادن دولت اموی بود که اوضاع و احوال آنها رو به‌وخامت گذاشت (تاریخ ایران کیمبریج، ۱۳۸۱، ص. ۳، ص. ۴۴۵-۴۴۴). مانی که از سرزمین بین‌النهرین که در قدیم بابل و امروزه عراق نامیده می‌شود برخاسته و منشأ آیین او در این سرزمین بود پیروان او همچنان تا قرن دوم هجری (هشتم میلادی) همچنان در این سرزمین بودند. چنانچه مانویان در این دو قرن اول که اسلام برآمده بود، آزادی بیشتر از دوره ساسانی به‌دست آورده رشد بیشتری نمودند و تا در دوران مهدی و هادی که عباسیان

با تشکیل وزات‌خانه‌ای به نام "صاحب‌الزنادقه" مانویان را زندیق نامیده و جلوی ایشان را گرفتند (منزوی، زیرنویس، ۱۳۸۰، ص. ۱، ۷۲۴؛ خلیلی، ۱۳۶۴، ص. ۱۱، ۴۲؛ مشکور، ۱۳۸۷، ص. ۲۱۱؛ کلارک، ۱۳۷۹، ص. ۲۸ و ۳۰). زیرا مسلمانان، مانوی‌ها را بدعت‌گذار می‌دانستند (ابن عدیم، بی‌تا: ص. ۴، ۱۹۴۳). در واقع در زمان خلافت عباسیان دوباره کشتار مانویان از سر گرفته شد و مرکز دین مانوی همچنان در بغداد باقی ماند و تا سده دهم میلادی دوام آورد (بهار، ۱۳۸۴، ص. ۸۴). در زمان مهدی، سومین خلیفه عباسی، دستور قتل‌عام جمعیت زیادی از مانویان را که به نام زندقه در ممالک اسلامی مشهور بودند، صادر شد (بهرامی، ۱۳۵۶، ص. ۱۳۵؛ شهیدی، ۱۳۸۷، ص. ۲۹۱). خلیفه بعدی، هادی نیز نفرت از زنداقه را از پدرش به ارث برد و از سیاست او در تعقیب و عقوبت مانویان پیروی می‌کرد (طوقوش، ۱۳۸۵، ص. ۲، ۸۶). در خصوص واژه زندیق باید چنین گفت که با ظهور اسلام و سقوط ساسانیان، مانویان از نو در عراق و مناطقی از ایران دوباره جان گرفتند. در دوره‌ی امویان پدیده زندیق در جامعه اسلامی انتشار یافت و مؤلفان عرب پیروان این آیین را زندیق (ملحد) می‌نامیدند و در این زمان بود که فعالیت آنها در دوره‌ی اول عباسی شدت گرفت. در واقع کلمه زندیق بیشتر برای پیروان ادیان مجوسی، مثل زرتشتی و مانوی به کار می‌رفت ولی بعد از آن آهسته به گروه‌های دیگر مانند ملحدان، شکاکان در دین، پیروان ابن‌دبسان، مرقیون و سرانجام شعوبیه را نیز دربرگرفت (طوقوش، ۱۳۸۵، ص. ۲، ۷۵؛ هوار، ۱۳۸۴، ص. ۲۰۶). در خصوص ملحد نامیدن زندیقان حاجی شیخ ابوالحسن با تخلص "هنر"، عالم طبیب، شاعر جهرمی به زیبایی چنین می‌سراید: به شرط آنکه چون مردان به گوش هوش بنیوشی / وگرنه خود چو زندیقان راه الحای پویایی (فسایی، ۱۳۸۲، ص. ۲، ۱۲۸۴). یاقوت حموی در معجم‌البلدان و محمد بن محمود طوسی در عجایب‌المخلوقات از مانویان با عنوان زندیقان یاد می‌کنند (یاقوت حموی، ۱۳۸۰، ص. ۱، ۷۲۴؛ طوسی، ۱۳۴۵، ص. ۲۰۵ و ۴۴۳). در واقع مانویت بیش از هر مذهب دیگری امکان این را داشت که دو رقیب بزرگ یعنی مسیحیت و ادیان ایرانی (مانند دین زرتشت) را به هم نزدیک کند و با ادغام این دو به ترکیب بالاتری دست یابد که برای مردم سرزمین بین‌النهرین نیز که با فلسفه عرفانی آشور-بابلی پرورش یافته بودند قابل قبول باشد، این جنبه آینده مهمی را نوید می‌داد (رضایی، ۱۳۷۲، ص. ۳۳۰). بین‌النهرین یا عراق چون سرزمین مانی با عنوان بابل بود بیش و پیش از همه با

آیین او آشنا بود. وقتی مانویان به درون سرزمین ایران رفته بودند و بعد از مرگ مانی دولت ساسانی به آنها سخت می‌گرفت تعداد زیادی از آنها دوباره به بین‌النهرین بازگشتند (اشپولر، ۱۳۷۹، ص. ۱، ۳۷۷).

سوریه و فلسطین: آیین مانی در روزگاری که هنوز مانی زنده بود پیام آن به سوریه و فلسطین رسید (تاریخ ایران کیمبریج، ۱۳۸۱: ۴۴۳/۳). البته نزدیکی این دو سرزمین به بابل که محل تولد مانی دانسته شده می‌تواند دلیلی بر این امر باشد.

آناتولی (آسیای صغیر): تأثیر عقاید مرقیون بر مانویت در آناتولی نیز مشهود است و آن به دلیل زندگی مانویان در آناتولی می‌باشد. مانی از طریقه مرقیون برای بیان عقاید مذهبی خود استفاده کرد (راوندی، ۱۳۸۲، ص. ۱، ۷۱۲). مرقیون در سینوپ از شهرهای پونت به جهان آمد و افکار خود را در مصر و آسیای غربی نشر داد (خلیلی و حالت، ۱۳۷۱، پاورقی: ۴۹). مرقیون که اروپاییان به او ماریسون می‌گویند، مردی بوده است حکیم و از اصحاب معرفت و پدرش نیز یک اسقف بود و خود نیز این پایه را داشت و چون عقاید خاصی داشت او را تکفیر کردند و می‌خواست توبه کند که عمرش وفا نکرد وی معتقد به تحریف تورات و انجیل بود و عقیده داشت باید تورات و قسمتی از انجیل را تغییر داد. این عقیده وی به سرعت پیشرفت و هواخواهان بسیار یافت و ارتودوکس‌ها با مرقیون به سختی مخالفت کردند. با این همه تا قرن دهم میلادی باقی ماندند و در ضمن عقاید ایشان در دین مانی موثر افتاده است (مقریزی، ۱۳۷۸، ص. ۱، ۷۰۲؛ نفیسی، ۱۳۴۶، ص. ۶۸).

سرزمین‌های اعراب و افریقا: آیین مانی از طرف غرب ایران ابتدا در بین اعراب ساکن مناطق جنوب غربی ایران نیز نفوذ و گسترش یافت. البته دین مانی که ابتدا در بابل سربرآورده بود به سوریه و فلسطین و مملکت نبطی‌ها در شمال غربی عربستان رفت و بعد از آن در عربستان در بین قبیله بنی تمیم چند تن به این سمت نام برده شده‌اند. سپس به مصر به افریقای شمالی؛ طرابلس و قرطاجنه یعنی کارتاژ راه یافته که تا پایان سده سوم میلادی از نوشته‌های مانی یاد می‌شود. در اسپانیای مسلمان نیز تا پایان سده چهارم مانویان زیادی به سر می‌بردند. در کارتاژ آنجا یک روحانی معروف مسیحی به نام "سنت آگوستین" قدیس به این آیین گروید و احتمالاً مدت نه سال به آن وفادار ماند و سبب ترویج مانویت در افریقا شد و از آن پس از آن روی برتافت (کلارک، ۱۳۷۹، ص. ۳۰؛ بیانی، ۱۳۷۹، ص. ۵۱؛ هوار، ۱۳۸۴، ص. ۲۰۵؛ فیاض، ۱۳۹۱، ص. ۴۷). در واقع مانویان در مصر چنان قوی

بودند چنانچه مسیحیت در همه مناطق تحت نفوذ خود توانست به فعالیت آنها به جز در مصر پایان دهد (دریایی، ۱۳۸۳، ص. ۶۷). در سال ۳۰۰ م شمار مانویان در مصر چندان بود که الکساندر کولوپولیس فیلسوف را برانگیختند تا رساله‌ای بر ضد آنها بنویسد (تاریخ ایران کیمبریج، ۱۳۸۱، ص. ۳؛ ویسهوفر، ۱۳۷۸، ص. ۱۹۹). مصر سرزمینی بود که در طول تاریخ نسبت به دین سخت‌گیری نمی‌شد و چون همواره مود هجوم اقوام مختلف با آراء و عقاید متفاوت بود نسبت به مانویت نیز انعطاف نشان دادند.

آسیای میانه: پس از آنکه خراسان که زادبوم اجداد مانی نیز بود و مورد توجه مانویان قرار گرفت و پناهگاهی برای آنها گشت و طبق اسناد به دست آمده در طی کاوش‌های باستان‌شناسی این سرزمین نقطه‌ی عزیمت کارهای تبلیغی در سرزمین دوردست آسیای میانه گردید (تاریخ ایران کیمبریج، ۱۳۸۱، ص. ۳؛ آهنگری و نامق ارغون، ۱۳۵۱، ص. ۷۱). پس از مرگ مانی بعضی اختلاف‌ها در میان رهبری مانوی پدید آمد، اما فشار بر مانویان بسیار بود و سرانجام گروه‌های بزرگی از ایشان ایران را ترک کردند و به آسیای میانه پناه بردند و به آن سوی رود جیحون رفتند. در قرن ششم میلادی مانویان ماوراءالنهر استقلال خود را اعلام داشتند. در ماوراءالنهر افزون بر مهاجران مانوی، در میان سغدیان که ساکنان بومی منطقه بودند نیز گروهی پیرو دین مانی بودند و برخی آثار مانوی را به زبان سغدی نگاشتند. پیروزی اسلام در ایران در قرن هفتم مسیحی (قرن اول هجری قمری) موقتاً از آزار مانویان کاست و حتی گروه‌هایی به ایران بازگشتند (بهار، ۱۳۸۴، ص. ۸۴؛ بارتولد، ۱۳۸۶، ص. ۱۹؛ رضایی باغبیدی، ۱۳۷۶، ص. ۲۱۸). البته در سده‌های پایانی دوره‌ی ساسانی و آغاز دوران اسلامی در مرو پیروان مانی و شاید گروه‌های کوچک نیمه مخفی مزدکی نیز حضور داشتند که البته حضور اینان در خراسان بزرگ و ماوراءالنهر از طریق برخی اسناد و مدارک تاریخی باستان‌شناسی در خراسان بزرگ دانسته است اما درباره این حضور در شهرهایی مانند مرو تقریباً هیچ مدرک قابل استنادی در دست نیست. به خاطر مشکلات موجود در ردیابی آثار مانوی، اثبات حضور آنان کاری بسیار دشوار است (سیدسجادی، ۱۳۸۳، ص. ۳۲۴). آیین مانی در سده هشتم میلادی که قبيله تُرک اویغور به این آیین درآمد به پیروزی بزرگی دست یافت و در سال‌های پس از ۷۶۰ م فرمانروای اویغور این آیین را در قلمرو خود در پیرامون شهر بزرگ لو_یانگ دین دولتی اعلام کرد (تاریخ ایران کیمبریج،

۱۳۸۱، ص ۳، ۴۴۶؛ خلیلی، ۱۳۶۴، ۱۱، ص ۴۳). از دلایل حضور مانویان در ماوراءالنهر کشف کتاب- های خطی به زبان ترکی و پهلوی راجه به این مذهب در تورفان بود که اطلاعات ارزشمندی را از دین مانی به دست می داد (پیرنیا، ۱۳۰۹، ص ۲۱۸). دین مانی همچنین مورد توجه ایلات ترک که بین ایران و چین می زیستند، قرار گرفت (دریایی، ۱۳۸۳، ص ۶۷).

هند: مانی در روزگار جوانی به هندوستان سفر کرده و با اندیشه های هندوی، بودایی و برهمنی و باورهای دینی مردم آنجا آشنا شد (دریایی، ۱۳۸۳، ص ۶۶؛ میرباقری فرد و دیگران، ۱۳۸۰، ص ۵۴). البته هدف مانی بسط و گسترش تعالیم خود در این سرزمین بود (پرمون، بی تا: ۲۲). مانی به بخش- هایی از شمال غربی هند که در آن روزگار به پادشاهی کوشانی تعلق داشته نیز داشته است نیز سفر نمود (تاریخ ایران کیمبریج، ۱۳۸۱، ۳، ص ۴۲۱؛ خلیلی، ۱۳۶۴، ۱۱، ص ۴۳). ابوریحان بیرونی نیز به این امر اشاره دارد که بعضی از اهالی هند نیز بر کیش مانی بودند (بیرونی، ۱۳۸۹، ص ۳۱۰). مانی برای تکمیل اطلاعات خود درباره ادیان هند به ویژه آیین بودا که قبلاً در خراسان با آن آشنا شده بود به هند سفر نمود (میرزایی، ۱۴۰۳، ص ۴۲۲). گویا هندیان بر اثر مسافرت خود مانی با آیین او آشنا گشتند.

چین: مانویان که تحت تعقیب عوامل ساسانیان بودند به ماوراءالنهر گریختند و در آنجا به مانند ادیان دیگر؛ بودایی و نسطوری مکان امنی یافتند (مفتخری و زمانی، ۱۳۸۴، ص ۱۹). از آن پس از طرف شرق ایران، مرکز مانویت به سمرقند انتقال یافت و پس از این قرن اطلاعات ما درباره مانویان در ایران تقریباً هیچ است. در اواخر قرن هفتم مانویان به ترکستان شرقی و به چین رسیدند و به همراه مراکز تجاری سغدی، مراکز دینی در آن سرزمین ها به وجود آمد. مانویان کوشش خود را برای به دست آوردن جای پای در چین از سر گرفته بودند. حتی هیأتی مانوی به صورت مبلغ به دربار چین رفت (۶۹۴م) و در سال ۷۳۲م طی فرمانی از طرف فرمانروای چین مانویان اجازه یافتند مراسم دینی خویش را اجرا کنند (بهار، ۱۳۸۴: ۸۴؛ فرای، ۱۳۸۵: ۳۵۶؛ تاریخ ایران کیمبریج، ۱۳۸۱، ۳، ص ۴۴۳ و ۴۴۶). چنانچه زکریای قزوینی درباره حضور مانویان در شهر سندابیل چین چنین اشاره دارد: «... و اهل آنجا، در مذهب بت پرستی می باشند و مجوس و مانوی نیز در آن ولایت به هم رسد و مذهب تناسخ دارند...» (قزوینی، ۱۳۷۳، ص ۸۹). چنانچه اویغوران ارخونی در "لویان" چین به سال ۷۶۲م به معلمان مانوی برخوردند (بارتولد، ۱۳۶۶، ۲، ص ۸۰۶) در حدود العالم هم به ساکنان شهری

به نام "ساجو" یا "شچو" در چین اشاره دارد دین مانی دارند و مردم بی‌آزاری هستند (حدود العالم، ۱۳۷۹، ص. ۷۸). سرخوردگی مانویان از حکومت ساسانیان باعث شد که آنها در شرق قلمرو ساسانیان به حرکت درآیند و تا حدود چین به فکر تبلیغ و سکونت باشند. چنانچه شهرت مانی تا سرزمین‌های دوردست آسیای شرقی رفت و از نظر نقش‌گر بودن او چنین آمده است «و از دیار بابل به ممالک خطا رفت و نقاشان چین و ماچین با او در پیش پادشاه بر سر میدان دعوی آمدند ...» (هفت کشور و سفرهای ابن‌تراب، ۱۳۸۶، ص. ۳۰۰). در واقع تمثال مانوی معروفیت خاصی داشت چنانچه مجد همگر شیرازی در این خصوص چنین سروده است: «اکنون که یافت دهر کهن خلعت نوی / نو گشت باغ و راغ ز تمثال مانوی» (حسینی فسایی، ۱۳۸۲، ۲، ص. ۱۱۷۸). دلیل امر را می‌توان این دانست برخی منابع، مانی را نقاش معرفی نموده‌اند (ابن‌اثیر، ۱۳۸۰، ۱، ص. ۶۵؛ پنجه‌باشی و محمدجانی دیوکلائی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰).

تبت: قوم اویغور پس از استیلا بر بلاد ترکستان شرقی با تخارها مخلوط شدند و از اخلاط آنها نژاد مخصوصی به وجود آمد که مدت چهار قرن بر بلاد مذکور حکومت داشتند و منشأ ایجاد تمدن مهمی گشتند و چون در معبر عموم اقوام متمدن آسیا قرار داشتند و واسطه‌ی ایرانیان و چینیان و هندوان بودند با آیین‌های مختلفی از جمله مانویت آشنایی یافتند (اقبال‌آشتیانی، ۱۳۸۴، ص. ۱۷). اویغورها از سال ۷۶۳ تا ۸۴۰ م مانویت را به‌عنوان دین رسمی پذیرفته بودند (میرفخرایی، ۱۳۸۳، ص. ۶۶). به‌طور کلی باید چنین گفت که در اواسط سده هشتم میلادی که ترکستان چین توسط اویغورها تصرف شده بود، دین مانی در سال ۷۶۲ م دین رسمی کشور شده بود و تا اواسط قرن نهم این وضع ادامه داشت. در واقع ترک‌های اویغور واسطه مؤثری میان تمدن یک‌جانشینی و استپ‌ها به‌شمار می‌رفتند، مانوی بودند. در قرن سیزدهم میلادی، با هجوم مغولان، ضربه نهایی بر دین مانوی فرود آمد و از آن پس اطلاعی از ایشان در دست نیست (بهار، ۱۳۸۴، ص. ۸۴؛ مورگان، ۱۳۸۰، ص. ۵۲-۵۱ و ۵۶). حتی دین عموم مردم در پایتخت تغزغان مانوی بوده است (قره‌چانلو، ۱۳۸۰، ۱، ص. ۹۵) چنانچه قدامه بن جعفر اشاره دارد: «و شهر تغزغر کنار دریاچه‌ایست، اطراف آن دریاچه دهات و ساختمان‌های متصل به‌همین است و ۱۲ دروازه آهنین دارد و همه ترکان آن را نگاهبانی می‌کنند و بر ایشان (ترکان) "زندیقان" غالب‌اند (حکومت می‌کنند)» (کاتب بغدادی، ۱۳۷۰، ص. ۱۸۲). مانویان همچنین در امپراتوری قراختایی به مانند بودایی‌ها، مسلمانان و مسیحیان با توجه به مدارای مذهبی

این امپراتوری آزاد بودند (مورگان، ۱۳۸۰، ص. ۶۰؛ صورالاقالیم، ۱۳۸۶، ص. ۴۱). توضیح آنکه قراختایان نزدیک به یک قرن در سرزمین پهناوری که از مغرب به دریاچه آرال و سیردریا و از مشرق به آلتایی و گوبی غربی محدود می‌شد، قدرت داشتند و پیش از آن حدود دو قرن بر چین شمالی حکمرانی کرده بودند (روستا، ۱۳۸۷، ص. ۹۴). در این سرزمین فرار مانویان و تبلیغ آنها باعث شد که جغرافیای مانویت آنجا را نیز در برگیرد. در حدودالعالم چنین اشاره رفته است که دین مانی در تبت نیز پیروانی داشت (حدودالعالم، ۱۳۷۹، ص. ۷۸).

اروپا: هر دین یا آیینی که در یک منطقه ظهور می‌نماید، مؤسس و پیروان و مبلغان آن مجبورند برای جذب پیروان دین قبلی از آنها برداشت‌هایی کرده و یا برخی اصول و فروع آنها را که اساسی و اصولی بود و کلیاتی موردپسند بود در دین خویش به‌کار برند (سپهوند، ۱۴۰۲، ص. ۸۳). شاید به‌دلیل برخی شباهت‌ها بین مانویت و مسیحیت بود که حتی در متون مانوی به آن اشاره شده است (وامقی، ۱۳۷۳، ص. ۷۵). آیین مانوی به‌سمت غرب که مسیحیت در حال فراگیر شدن بود، حرکت کرد چنانچه از سوریه به آسیای صغیر و از آنجا به یونان، ایلیریا، ایتالیا و گُل رفت (تاریخ ایران کیمبریج، ۱۳۸۱، ص. ۳؛ ۴۴۳؛ بارتولد، ۱۳۸۶، ص. ۳۱). مانویت که نهال آن در سرزمین ایران پا گرفته بود، چندان نیرو داشت که توانست مدتی با نحله نوافلاطونی و دین مسیح، برای احراز تفوق دینی و معنوی در امپراتوری روم رقابت کند (جکسون، ۱۳۶۹، ص. ۴۵). سنت آگوستین که ابتدا مانوی بود در زمانی که به پایتخت دولت روم یعنی شهر رم رفته بود هنوز ارتباط خود با مانویان که شاید آن زمان تعداد کمی از آنها در رم مستقر شده بودند را قطع نکرده و این نشان از حضور مانوی‌ها در روم داشت (کلارک، ۱۳۷۹، ص. ۳۳-۳۲). او بعد از نه سال از دین مانی برگشت و کتابی بر ضد آن دین نوشت (فخرداعی گیلانی، ۱۳۸۰، زیرنویس ۱، ص. ۵۵۳). سرانجام به‌طور عمده مانوی‌ها در ولایات غربی امپراتوری روم بود که مورد تعقیب و آزار شدید دولت روم قرار گرفت (تاریخ ایران کیمبریج، ۱۳۸۱، ص. ۳؛ ۴۴۳). البته آنها در برخی شورش‌ها نیز نقش داشتند به‌همین خاطر سرکوب و قتل‌عام گشتند (نقیوسی، ۱۳۸۲، ص. ۱۱۲). زیرا آیین مانی در همان اوان مذهب مزبور در مملکت گل (فرانسه امروزی) و ایتالیا منتشر شده و تا قرن ششم میلادی در روم جمعیت زیادی پیرو داشت (پیرنیا و اقبال، ۱۳۸۴، ص. ۲۶۸). در اروپا فرقه‌هایی که تحت تأثیر مانویت بودند در سرزمین‌های مختلفی حضور داشتند و کلیسا به مبارزه با آنها برخاست. آنها در مناطق مختلف از سوی دشمنانشان به‌نام‌های

مختلفی نامیده می‌شدند؛ در شمال ایتالیا به آنها سالکان طریقت، پاترین یا پاتارین گفته می‌شد. در آلمان کتزر، در شمال فرانسه پوپولیکن یا پپیلیکن و در جنوب فرانسه آلبی‌ژوا(نوذری، ۱۳۸۲، ص. ۲۴۶). دین مانی در غرب چندان موفق نبود چون مسیحیت که رواج آن شتاب گرفته بود سرانجام به فعالیت آن پایان داد(دریایی، ۱۳۸۳، ص. ۶۷). در قسمت اروپا آیین مانی تا جنوب فرانسه جلو رفته بود. در ۱۲۰۹م سیمون دو مون‌فرت بنام دفاع از مسیحیت بر علیه آلبی‌ژن (ژوا) که متهم به تبعیت از مانی بود بنای جنگ و جدال را گذارد. سن اگوست قبل از قبول آیین مسیح چندین سال پیرو مانی بوده است(سایکس، ۱۳۸۰، ص. ۱، ص. ۵۵۳-۵۵۲). این از قوانین تاریخ است که هر آیین یا جنبشی که شکل می‌گیرد دچار واکنش‌های موافق و مخالف قرار می‌گیرد و در اروپا مذهب کاتولیک به مخالفت با هر آیین و جنبشی غیر از مسیحیت می‌پرداخت(لطفی و علی‌زاده، ۱۳۸۶، ص. ۱۷۵). زیرا دستگاه تفتیش عقاید کلیسای رم برای مقابله با بدعت‌گذاران به اقدامات خشونت‌باری دست می‌زد(بکراش، ۱۳۸۳، ص. ۱۲). چنانچه مانویت ابتدا در اروپا پذیرفته شده و سپس مورد حمله مخالفان قرار گرفت. به همین دلیل در این قسمت به‌طور موردی فرقه‌های متأثر از آیین مانی که مورد مخالفت دستگاه روحانی کاتولیک قرار گرفت را اشاره کرده و سرزمین‌های تحت‌نفوذ آنها را نام می‌بریم:

آلبی‌ژواها: در واقع آلبی‌ژواها که از آنها با عنوان یکی از فرق بدعت‌گذار یاد شده است از نظر مسیحیان یک فرقه ملاحظه از پیروان مانی بودند(میرزایی، ۱۳۴۷، ص. ۳۶۰). آنها در جنوب‌غربی فرانسه در بزیه و کارکاسون زندگی می‌کردند و ریموند ششم کنت تولوز از آنها حمایت می‌کرد تکفیر شد. انگیزاسیون یا تفتیش عقاید در زمان جنگ با آلبی‌ژواها به‌وجود آمد(دولاندلن، ۱۳۶۸، ص. ۱، ص. ۴۵۷-۴۵۶). شرح آن به‌طور خلاصه این است که کاتولیک‌ها تشکیل اردویی داده به تحریک پاپ در سال ۱۲۰۹-۱۲۲۹م املاک این طایفه را تاراج کرده و در ۱۶۴۵ با سقوط قلعه آنها در مونت سکور این فرقه مضمحل گردید(فخرداعی گیلانی، ۱۳۸۰، زیرنویس ۱، ص. ۵۵۳). آلبیگایی منسوب به فرقه دینی قرون وسطایی در جنوب فرانسه و اهل بدعت در دین مسیح و اصلا پیرو آیین ثنویت مانی بودند که قرن‌ها در نواحی مدیترانه رواج داشت(لوکاس، ۱۳۷۲، ص. ۱، ص. ۱۳۵؛ حمیدی، ۱۳۸۱، ص. ۳۶۸). در واقع به‌طور کلی جهاد آلبیگایی منظور جهاد با اهالی شهر آلبی پایگاه اصلی کاتارها بود که کلیسا آنها را بدعت‌گذار و علیه‌شان اعلام جهاد نمود(بکراش، ۱۳۸۳، ص. ۲۲).

بوگومیل‌ها: شبه‌جزیره بالکان یعنی سرزمینی که در فاصله‌ی آب‌های دریای سیاه و دریای اژه در شرق دریای مدیترانه در جنوب و دریای آدریاتیک در غرب قرار دارد (برتون، ۱۳۸۰، حواشی، ص. ۵۵). از جمله سرزمین‌هایی بود که مانویت در آن رسوخ کرد. چنانچه یکی از نهضت‌هایی که از اواخر قرن نهم و دهم میلادی در این شبه جزیره قدرت یافت و تا قرن هفدهم میلادی باقی ماند قیام بوگومیل‌ها بود که به مانویان نزدیک بودند (نوذری، ۱۳۸۲، ص. ۲۴۴-۲۴۳). به‌طور کلی بوگومیل‌ها بیشتر در سرزمین بوسنی ساکن بودند که از آنها با عنوان مانویت نو یاد شده است (بوکدانویچ، ۱۳۴۵، ص. ۱۶۲).

کاتارها: در اروپا با گسترش آیین بدعت‌گذاران که کاتارها از جمله آنها بودند با عنوان پیروان مانی از آنها یاد می‌کنند (راوندی، ۱۳۸۲، ص. ۹، ۲۹۲). کاتاریسم از ابتدای قرن یازدهم به‌حدی در اروپای غربی رواج یافت که کلیسای رم مجبور به مبارزه با آن شد. کاتارها در سواسون، فلاندر، سوئیس، لیتز و دیگر نواحی اروپای غربی به‌ویژه میلان نفوذ فوق‌العاده‌ای یافتند و آنها تحت‌تأثیر اندیشه مانی بوده و در سرتاسر اروپا؛ از اسپانیا و ایتالیا گرفته تا فرانسه، آلمان و سوئیس جهان‌شمول گشته بود (نوذری، ۱۳۸۲، ص. ۲۴۵؛ ستاری، ۱۳۵۹، ص. ۱۷۱؛ بکراش، ۱۳۸۳، ص. ۱۹-۱۷). کاتارهای مانوی از توسکانیا (اتروریای قدیم در ایتالیا) بودند که مورد تعقیب پاپ ژرژ چهارم بودند و آنها را وادار می‌کردند که در پیش اسقفان گوشت بخورند (مشکور، ۱۳۸۷، ص. ۲۱۲). کلیسا به‌شدت به مبارزه با آیین‌های ذکر شده با عنوان بدعت آلیگایی برخاست زیرا آیین مانی (مانی‌گری) که در سده‌های یازدهم و دوازدهم میلادی بر مسیحیت تأثیر گذاشت (لوکاس، ۱۳۷۲، ص. ۱۳۵). معتقدات کاتارها نیز به مانند آلبی‌ژواها همان اصول عقاید مانی بود و به دو اصل نیکی و بدی عقیده داشتند و با هر نوع قدرت و مقام رسمی، آداب و شرایع مذهبی مسیح و مالکیت مخالفت می‌کردند (دولاندلن، ۱۳۶۸، ص. ۱، ۴۵۶). در نتیجه، جنگ و جهاد با مردم کاتارها سال‌ها طول کشید تا سرانجام در سال ۱۳۴۴ میلادی دژ من سگور آخرین پناهگاه این فرقه بی‌آزار بدست دشمن متعصب افتاد. ۲۱۰ تن از پیروان آیین کاتار را بی‌رحمانه بر فراز تلی از هیمه، چون شمع سوزاندند و آنان بدون اینکه راه تقیه و کتمان پیش گیرند شجاعانه از مرگ استقبال کردند. با مرگ این گروه ناقوس فنای تمدنی بس درخشان در جنوب فرانسه به نوا درآمد. در جریان قرن یازدهم تا سیزدهم میلادی، دادگاه‌های

تفتیش عقاید هر جا فردی از افراد کاتاری می‌یافتند بی‌درنگ به دست آتش می‌سپردند (راوندی، ۱۳۸۲، ۹، ص. ۲۹۲).

نتیجه‌گیری

آیین مانی که یک دین ایرانی بوده و در زمان ساسانیان در بین‌النهرین که تحت نفوذ دولت اشکانی بود ظهور و در سرزمین اصلی ایران گسترش یافت. از همان ابتدا با سفرهایی که مانی و مبلغان آن به نقاط مختلف دنیای آن روزی داشتند ادعای جهانی و جهان‌شمولی را در سر می‌پروراندند و تا حدود زیادی در این امر موفق نیز بودند. مانویت نیز به مانند سایر ادیان باستانی و اما جهانی‌تر با خصوصیتی که خاص خود بود از جمله انعطاف و التقاتی بودن با گسترش خود مرزها را درنوردیده و از شرق تا غرب عالم آن روزی را طی کرد اما بعد از مدتی حکومت‌ها در شرق و غرب به‌خصوص در دو امپراتوری آن زمان یعنی ایران و روم به جلوگیری از این آیین برخاستند. چون در ایران زرتشتیان مخالف این آیین مانویت بودند و در روم مسیحیان با آن به مقابله برخاستند و با ظهور اسلام نیز مانویان مورد تعقیب و کشتار قرار گرفتند. در واقع آزار و اذیت‌های حکومت‌های ایران و روم و سخت‌گیری‌هایی که بر مانویان اعمال می‌شد باعث شد که دین مانی در شرق و غرب جهان آن روز به حرکت درآید و در اروپا تا اسپانیا و فرانسه و در آسیا تا چین را در نوردد و امروزه در میان کتیبه‌ها و آثار مورخان این سرزمین‌ها و همچنین تأثیر این آیین در فرقه‌های این سرزمین‌ها مشهود باشد. حرکت مانویان به اقصی‌نقاط جهان نشان از ظرفیت و توانایی این آیین ایرانی دارد که حرکتی وسیع به درازای تاریخ جهان در عصر خود داشت. از مشکلات این تحقیق این است که با اینکه آثار زیادی به‌صورت مقاله و کتاب به مانی و مانویت پرداخته‌اند اما تاکنون یک اثر که پهنای جغرافیایی مانویت را مورد بررسی و ارزیابی قرار دهد کار نشده است و این تحقیق اولین کار در این راستا بود که با مشکلاتی مواجه گردید اما امید است در آینده محققان بیشتر به بحث جغرافیای مانویت بپردازند.

منابع

آهنگری، عبدالقادر حسین و نامق ارغون. (۱۳۵۱). *آیین مانی در میان/ویغورها، بررسی‌های تاریخی*، شماره ۴۱، ص ۷۶-۶۹.

- ابن اثیر، علی. (۱۳۷۱). *تاریخ کامل بزرگ اسلام و ایران*، جلد چهارم، ترجمه عباس خلیلی، ابوالقاسم حالت، تهران، مؤسسه مطبوعات علمی.
- ابن عدیم، عمر بن احمد. (بی تا). *بغیة الطلب فی تاریخ حلب*، تحقیق و تصحیح سهیل زکار، جلد چهارم، بیروت: دار الفکر.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق. (۱۳۴۶). *الفهرست*، ترجمه رضا تجدد، چاپ دوم، تهران، چاپخانه بانک بازرگانی ایران.
- احمدی، داریوش. (۱۳۸۵). *قوم آریا*، قم، ادیان.
- اسدی، وحید و میرزا محمد حسنی. (۱۳۹۹). *جهان پادشاهی و دین جهانی؛ الگوی تعامل شاپور یکم و مانی*، پژوهش در تاریخ، سال ۱۰، شماره ۲۷، بهار و تابستان، ص ص ۲۳-۱.
- اسلامی، عصمت. (۱۳۸۸). *آیین مانی*، آفتاب اسرار، سال ۳، شماره ۹، بهار، ص ص ۷۷-۷۱.
- اشپولر، برتولد. (۱۳۷۹). *ایران در قرون نخستین اسلامی*، جلد اول، ترجمه جواد فلاطوری، تهران، علمی و فرهنگی، چاپ ششم.
- اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۸۴). *تاریخ مغول*، تهران، امیرکبیر، چاپ هشتم.
- اکبری، امیر. (۱۳۸۶). *مانی و سیر گسترش مانویت*، تاریخ محلات، شماره ۵، ص ص ۲۱-۵.
- الیاده، میرچا. (۱۳۷۳). *آیین گنوسی و مانوی*، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور، تهران، فکر روز.
- انصاری دمشقی، شمس‌الدین محمد. (۱۳۸۲). *نخبة‌الدهر فی عجائب‌البر و البحر*، ترجمه سیدحمید طبیبیان، تهران، اساطیر.
- بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ. (۱۳۶۶). *ترکستان‌نامه*، جلد دوم، تهران، آگاه، چاپ دوم.
- بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ. (۱۳۸۶). *تذکره‌ی جغرافیای تاریخی ایران*، ترجمه حمزه سردادور، تهران، توس، چاپ سوم.
- برتون، رولان. (۱۳۸۰). *قوم‌شناسی سیاسی*، ترجمه ناصر فکوهی، تهران، نی، چاپ سوم.
- بکراش، دیورا. (۱۳۸۳). *تفتیش عقاید*، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس.
- بوکدانویچ، دیان. (۱۳۴۵). *آیین بوگومیل؛ بازمانده کیش مانی در بالکان*، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، سال ۱۴، شماره ۲، پیاپی ۵۴، ص ص ۱۷۴-۱۵۸.
- بهار، مهرداد. (۱۳۸۴). *ادیان آسیایی*، تهران، چشمه، چاپ پنجم.

- بهرامی، اکرم. (۱۳۵۶). *تاریخ ایران از ظهور اسلام تا سقوط بغداد*، تهران، دانشگاه تهران، چاپ دوم.
- بیانی، شیرین. (۱۳۷۹). *دین و دولت در عهد ساسانی و چند مقاله دیگر*، تهران، جامی.
- بیرونی، ابوریحان. (۱۳۸۹). *آثارالباقیه*، ترجمه اکبر دانا سرشت، تهران، امیرکبیر، چاپ ششم.
- پرمون، م. (بی تا). *درآمدی بر سیر اندیشه در ایران؛ مانی-مزدک*، آلمان غربی، نوید.
- پنجه‌باشی، الهه و زینب محمدجانی دیوکلایی. (۱۴۰۲). *مطالعه تطبیقی و پوشش نگاره‌های مانوی بر نقاشی صد اسلام، هنر و تمدن شرق*، سال ۱۱، شماره ۴۰، ص ص ۱۹-۳۴.
- پیرنیا، حسن. (۱۳۰۹). *ایران قدیم؛ تاریخ مختصر ایران تا انقراض ساسانیان*، تهران، مجلس.
- پیرنیا، حسن و عباس اقبال آشتیانی. (۱۳۸۵). *تاریخ ایران از آغاز تا انقراض سلسله قاجاریه*، تهران، نگارستان کتاب، چاپ سوم.
- تاریخ ایران کیمبریج، جلد سوم، گردآورنده احسان یارشاطر. (۱۳۸۱). *ترجمه حسن انوشه*، تهران، امیرکبیر.
- تدین، علی. (۱۳۹۳). *جستاری انتقادی در سرچشمه دین مانی*، مطالعات تاریخ فرهنگی، سال ۶، شماره ۲۲، ص ص ۱-۲۰.
- جکسون، آبراهام و النتاین ویلیامز. (۱۳۶۹). *سفرنامه*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، خوارزمی، چاپ سوم.
- حدودالعالم من المشرق الی المغرب. (۱۳۷۹). *تحقیق و تصحیح یوسف‌الهادی*، قاهره: دارالثقافیه للنشر.
- حسینی فسایی، حاج میرزا حسن. (۱۳۸۲). *فارسنامه ناصری*، به تصحیح منصور رستگار فسایی، جلد دوم، تهران، امیرکبیر، چاپ سوم.
- حسینی رازی، سیدمرتضی. (۱۳۸۳). *تبصرة العوام فی معرفة مقالات الأنام*، به تصحیح عباس اقبال-آشتیانی، تهران: اساطیر، چاپ دوم.
- حکمت، علی اصغر. (۱۳۷۱). *تاریخ ادیان*، به کوشش پروین و پریچهر حکمت، بی جا، بی نا.
- حمیدی، جعفر. (۱۳۸۱). *تاریخ اورشلیم (بیت المقدس)*، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم.
- خدادادیان، اردشیر. (۱۳۸۳). *تاریخ ایران باستان*، جلد دوم، تهران، سخن.
- خلیلی، جعفر. (۱۳۶۴). *موسوعة العتبات المقدسة*، جلد یازدهم، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات، چاپ دوم.

- دریایی، تورج. (۱۳۸۳). شاهنشاهی ساسانی، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران، ققنوس.
- دولاندلن، ش. (۱۳۶۸). تاریخ جهانی، جلد یکم، ترجمه احمد بهمنش، تهران: دانشگاه تهران.
- دینوری، ابوحنیفه. (۱۳۸۳). اخبار الطوال، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران، نی، چاپ چهارم.
- راوندی، مرتضی. (۱۳۸۲). تاریخ اجتماعی ایران، جلد یکم، تهران، آگاه، چاپ دوم.
- رضایی، عبدالعظیم. (۱۳۷۲). اصل و نسب دین‌های ایرانیان باستان، تهران، موج.
- رضایی، عبدالعظیم. (۱۳۸۰). تاریخ ادیان جهان، جلد یکم، تهران، علمی و فرهنگی، چاپ دوم.
- رضایی باغبیدی، حسن. (۱۳۷۶). نقش جاده ابریشم در انتقال مانویت به شرق، ایران‌شناخت، شماره ۵، ص ۲۲۶-۲۱۴.
- روستا، جمشید. (۱۳۸۷). تحلیلی بر چگونگی شکل‌گیری دولت قراختایی، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، شماره ۵۳، ص ۱۱۲-۹۳.
- زرین کوب، عبدالحسین و روزبه. (۱۳۸۵). تاریخ ایران باستان، جلد چهارم، تهران، سمت، چاپ سوم.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۸). جستجو در تصوف ایران، تهران، امیرکبیر، چاپ نهم.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۰). فتح ایران به دست اعراب و پیامدهای آن، تاریخ ایران؛ از ظهور اسلام تا آمدن دولت سلجوقیان، مجموعه مقالات، گردآورنده ریچارد فرای، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر، چاپ چهارم، ص ۵۲-۹.
- سایکس، سرپرسی. (۱۳۸۰). تاریخ ایران، ترجمه سیدمحمدتقی فخرداعی گیلانی، تهران، افسون، چاپ هفتم.
- سپهوند، اسماعیل. (۱۴۰۲). بررسی تأثیر ادیان و مذاهب و فرق پیش از مانی بر مانویت، فصلنامه ادیان و عرفان تطبیقی، دوره ۷، شماره ۲، ص ۸۷-۶۹.
- ستاری، جلال. (۱۳۵۹). کارتارهای مانوی، آینده، سال ۶، شماره ۳ و ۴، ص ۱۸۰-۱۷۱.
- سرکاراتی، بهمن. (۱۳۵۴). اخبار تاریخی در آثار مانوی، مانی و بهرام، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، شماره ۱۱۶، ص ۵۲۴-۴۹۸.
- سیدسجادی، منصور. (۱۳۸۳). مرو، تهران، سازمان میراث فرهنگی.
- شاکد، شائل. (۱۳۸۱). از ایران زردشتی تا اسلام، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران، ققنوس.

شکری فومشی. (۱۳۸۲). عقاید گنوسی در مانویت، سال ۳، شماره ۱، بهار و تابستان، ص ۶۶-۳۵.

شهرستانی، عبدالکریم. (۱۳۶۵). *ملل و نحل*، تحقیق محمد سیدگیلانی، جلد اول، بیروت، دارصعب. شهیدی، سیدجعفر. (۱۳۸۷). *تاریخ تحلیلی اسلام*، تهران، علمی و فرهنگی/مرکز نشر دانشگاهی، چاپ چهارم.

صادقی اول، هادی و حسین محسنی. (۱۴۰۱). *تحلیل استعاره صلح و نوع دوستی در نظریه دولت آیینی مانی*، دولت پژوهی، سال ۸، شماره ۲۹، ص ۱۵۱-۱۸۸.

صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۵۶). خلاصه‌ی تاریخ سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران، تهران، امیرکبیر. صدیقی، غلامحسین. (۱۳۷۲). جنبش‌های دینی ایران در قرن‌های دوم و سوم هجری، تهران، پازنگ. صورالاقالیم. (۱۳۵۳). به تحقیق و تصحیح منوچهر ستوده، تهران، بنیاد فرهنگ ایرانی. طقوش، محمدسهیل. (۱۳۸۵). *دولت عباسیان*، ترجمه حجت‌الله جودکی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ سوم.

طوسی، محمد بن محمود. (۱۳۴۵). *عجایب المخلوقات*، به اهتمام منوچهر ستوده، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

غفاری، اصلان. (۱۳۸۳). *پذیرش اسلام در ایران*، تهران، پژوهه.

فرای، ریچارد ن. (۱۳۸۵). *میراث باستانی ایران*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، علمی فرهنگی، چاپ هفتم.

فیاض، علی‌اکبر. (۱۳۹۱). *تاریخ اسلام*، تهران، دانشگاه تهران، چاپ نوزدهم.

قره‌چانلو، حسین. (۱۳۸۰). *جغرافیای تاریخی کشورهای اسلامی*، جلد اول، تهران، سمت.

قزوینی، زکریا. (۱۳۷۳). *آثار البلاد و اخبار العباد*، ترجمه میرزا جهانگیر قاجار، تهران، امیرکبیر.

قطبی اهری نجم، ابوبکر. (۱۳۸۹). *تواریخ شیخ اویس*، به کوشش ایرج افشار، تبریز، ستوده.

کاتب بغدادی. (۱۳۷۰). *قدامه بن جعفر، الخراج*، ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران، البرز.

کانپا، متیو. (۱۳۹۹). *هنر و تشریفات مذهبی مانوی*، ترجمه نگار مروتی، جندی شاپور، سال ۶، شماره ۲۱، ص ۵۱-۱۰۲.

- کریستن سن، آرتور. (۱۳۴۵). *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه غلامحسین رشید یاسمی، تهران، گلشن، چاپ سوم.
- کلارک، جیلین. (۱۳۷۹). *اعترافات آگوستین*، ترجمه رضا علی زاده، تهران: مرکز.
- گیرشمن، رومن. (۱۳۸۴). *تاریخ ایران از آغاز تا اسلام*، ترجمه محمود بهفروزی، تهران، جامی، چاپ شانزدهم.
- لطفی، نقی و محمدعلی علی زاده. (۱۳۸۶). *تاریخ تحولات اروپا در قرون جدید*، تهران، سمت، چاپ چهارم.
- لوکاس، هنری. (۱۳۷۲). *تاریخ تمدن*، جلد یکم، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران، کیهان.
- مشکور، محمدجواد. (۱۳۸۷). *فرهنگ فرق اسلامی*، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، چاپ ششم.
- مفتخری، حسین و حسین زمانی. (۱۳۸۴). *تاریخ ایران؛ از ورود مسلمانان تا پایان طاهریان*، تهران، سمت، چاپ دوم.
- مقریزی، احمد بن علی. (۲۳۷۸). *المواعظ و الإعتبار فی ذکر الخطط و الآثار*، جلد یکم، تحقیق و تصحیح توسط ایمن فؤاد سید، لندن: موسسه الفرقان للتراث الاسلامی.
- مورگان، دیوید. (۱۳۸۰). *مغول‌ها*، ترجمه عباس پورمخبر، تهران، مرکز، چاپ دوم.
- میرباقری فرد، سیدعلی اصغر و دیگران. (۱۳۸۰). *تاریخ ادبیات ایران*، جلد اول، تهران، سمت.
- میرزایی، محسن. (۱۴۰۳). *زمینه‌های تأثیرپذیری مانی از هندوستان و شواهد آن در شاپورگان*، مطالعات ایرانی، شماره ۴۵، سال ۲۳، بهار و تابستان، ص ۴۴۶-۴۱۹.
- میرزایی، صدرالدین. (۱۳۴۷). *زندگی و تمدن در قرون وسطی*، تهران، اقبال.
- میرفخرایی، مهشید. (۱۳۸۳). *فرشته‌ی روشنی؛ مانی و آموزه‌های او*، تهران، ققنوس.
- نفیسی، سعید. (۱۳۴۶). *سرچشمه تصوف در ایران*، تهران، چاپخانه مروی.
- نقیوسی، قدیس یوحنا. (۱۳۸۲). *تاریخ مصر لیوحنا النقیوسی؛ رویه قبطیه للفتح الاسلامی*، قاهره: عین للدراسات و البحوث الإنسانیة و الاجتماعیة.
- نوذری، عزت‌الله. (۱۳۸۲). *اروپا در قرون وسطی*، شیراز، نوید شیراز، چاپ سوم.
- وامقی، ایرج. (۱۳۷۳). *عیسی مسیح در نوشته‌های مانوی*، آشنا، شماره ۱۹، سال ۳، مهر و آبان، ص ۷۵-۷۹.

ویسهوفر، یوزف. (۱۳۷۸). *ایران باستان*، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: ققنوس، چاپ سوم.
هفت کشور و سفرهای ابن‌تراب. (۱۳۸۶). تهران، چشمه.
هوار، کلمان. (۱۳۸۴). *ایران و تمدن ایران*، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر، چاپ چهارم.
یاقوت حموی، عبدالله. (۱۳۸۰). *معجم‌البلدان*، جلد اول، ترجمه علی‌نقی منزوی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.

ضمایم

The spread of Manichaeism (300–500 C.E.)

St. Augustine was originally a Manichaean.